

Výskyt hadů v různých kulturních a náboženských okruzích

HADI: BÁZEŇ I ÚCTA

Daniel Jablonski a Jakub Adámek

Had je ikonické zvíře, symbol života (viz starodávné zobrazení nekonečného Uroboros), zdraví a léčení¹ (přestože tvor omotaný kolem Eskulapovy hole nemusí být nutně had),² sexuality a svádění, moudrosti (čínské znamení zvěrokruhu)³ a hříchu a je úzce spojován se ženou.

Had je tak významnou částí lidské kultury pravděpodobně díky zkušenostem našich předků, již přímý kontakt s tímto tvorem přežili.⁴ Mezi lidmi totiž vládne obecné přesvědčení o nebezpečnosti a jedovatosti těchto tvorů.⁵ Podle toho, zda si naši předkové různých civilizací chtěli hady uctít, uplatit, a vyhnout se tak uštknutí (které bylo často dáváno do roviny spirituální s cílem pomsty či prokletí), nebo úplně zatratit, se v nábožensko-kulturním prostředí vytvořily proudy, které hady obdivují, nebo naopak nenávidí. Zde se zaměříme na případy, kdy je had uctíván a respektován.

Pokud hovoříme o hadech v evropských kulturách, musíme si uvědomit určitou dvojtvárnost, s kterou se právě Evropané střetávají. Na jedné straně leží křesťanský, doktrinální diskurz spojující s prvotním hříchem, na druhé straně pozůstatky evropského pohanství. Had v tomto diskurzu představuje reálného živočicha i mytologickou postavu, která se mezi těmito světy pohybuje.⁶ Na

úrovni doktrinálního křesťanství můžeme v první řadě odkazovat na biblický text: příběh o pádu člověka, který způsobuje had (Genesis 3–4), a obraz antikrista jako „velkého draka, starého hada, který se jmenuje ďábel“ (Zjevení 12,9). V biblickém pojetí přijímá ďábel podobu hada, resp. had spolupracuje s ďáblem na záškodnické činnosti vůči člověku. Tato interpretace hadů byla v Evropě snad nejviditelnější a výrazně ovlivňuje vnímání hadů i v současnosti. Had je v rámci tohoto pohledu zlé, zákeřné a odpudivé zvíře – vzpomeňme si jen na přísloví a porovnání jako „hřát si hada na prsou“, „zlý jazyk od jedovatého hada horší“ nebo „slizký jako had“.⁷ Hady a hadům podobné bytosti často nacházíme i na křesťanské ikonografii, sice často bez specifického příběhu, spíše jako doprovodný znak, nebo jako atribut zla či něčeho nečestného a ďábelského.

Avšak až do současnosti se můžeme střetnout s množstvím pozitivních předkřesťanských představ o hadech (had se

zlatou korunkou nebo jako strážce pokladu). V těchto představách měli hadi dvojí funkci. Známe velké množství různých démonických bytostí – devítihlavou hydru z příběhu o Herkulovi nebo hada *Midgardsormra*, který ve skandinávské tradici obvrhává svět. Zároveň však hadi představují domácí duchy – ochránce domů a rodiny. Hadů jako domácích duchů – *lárů*⁸ a *geniů*⁹ – můžeme vidět na římských rodinných oltářích nebo na štítech tradičních lužickosrbských domů (např. v německém Spreewalde¹⁰). Příběhy a určité „mikro-mýty“ o domácích hadech jsou zpravidla poměrně jednoduchá vyprávění. Většinou obsahují jen několik vět, příběh často vypráví o ublížení, zabití ducha a následné tragédii, úmrtí v rodině apod. Jednoduchost příběhů však neznamená nevýraznost této tradice, pravě naopak naznačuje její rozšířenost a univerzálnost prakticky po celé Evropě.¹¹ Tradice domácích hadů se totiž neudržela jen pomocí narácí, ale pomocí pozorovatelné zkušenosti, např. přítomnost užovky druhu *Natrix natrix* u hovězího dobytka.¹² To vedlo k vytvoření jakéhosi řetězce významů ve smyslu „kde je had, tam je dobytek“ a „kde je dobytek, tam je bohatství“. V tomto kontextu je asi nejzajímavější široce rozšířená a zcela mylná představa o hadech, kteří se zdržují v blízkosti lidských domů a pijí kravské mléko. Patrně jde o stejný řetězec (had – dobytek), jen s pozměněným vyústěním: „kde je dobytek, tam je mléko, kde je mléko, tam je had“.

Dalším příkladem z našeho regionu může být i užovka stromová (*Zamenis longissimus*), které se např. v českém kul-

Poznámky

- 1 K spjitosti hada a léčitelství viz: Ján Komorovský (ed.), *Po cestách Asklépiových: Od mýtu a magie k medicíně*, Bratislava, Tatran, 1994.
- 2 Může jít o druh parazita rodu *Trichinella* sp., viz např.: Dickson D. Despommier, *People, Parasites, and Plowshares: Learning from Our Body's Most Terrifying Invaders*, New York, Columbia University Press, 2013, s. 366–370.
- 3 K čínské představě hada viz: Wolfram Eberhard, *A Dictionary of Chinese Symbols: Hidden Symbols in Chinese Life and Thought*, London/New York, Routledge, 2006, s. 331–333. Jako pramen pro „evropeizovanou“ verzii čínského zvěrokruhu viz např.: Paula Delsol, *Čínský horoskop*, Bratislava, LITA, 1990, s. 43–45.
- 4 K tomuto tématu viz: Lynne A. Isbell, *The Friut, the Tree, and the Serpent: Why We See so Well*, Cambridge, Massachusetts/London, England, Harvard University Press, 2009.
- 5 Pro výstižný přehled stereotypů o hadech viz.: Jiří Haleš, *Moji přátelia hady*, Bratislava, Mladé letá, 1985, s. 7–17.
- 6 Stavros A. Antoniou, George A. Antoniou, Robert Learner, Frank A. Grenderath, Athanasios I. Antoniou, „The Rod and the Serpent: History's Ultimate

Healing Symbol“, *World Journal of Surgery*, 35, 2011, s. 217–221.

- 7 Adolf P. Zátorecký, *Slovenské příslovia, porekadlá a úslovia*, Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1965, s. 90, 217.
- 8 David G. Orr, „Roman Domestic Religion: The Evidence of the Household Shrines“, *Auftieng und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 1978, s. 1580–1582. George K. Boyce, „Significance of the Serpents on Pompeian House Shrines“, *American Journal of Archaeology*, 46, 1942, s. 13–22.
- 9 Orr, „Domestic Religion...“, s. 1572–1575.
- 10 Krátké shrnutí s odkazy na literaturu možno najít v: Martin Neumann, *Sorben (Wenden): Eine Brandenburger Minderheit* [online], Universität Potsdam, 2009, s. 30 [cit. 2018 – 11 – 8]. Dostupné z URL: https://publishup.uni-potsdam.de/opus4-ubp/frontdoor/deliver/index/docId/3413/file/neumann_sorben.pdf.
- 11 Jde o sujety ATU 285, ATU 285A, ATU 672, k jejich geografickému rozšíření viz Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography I*, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 2011, s. 164–165, 368–369.

12 Rob Lenders, Ingo Janssen, „The Grass Snake and the Basilisk: From Pre-Christian Protective House God to the Antichrist“, *Environment and History*, 20, 2014, s. 323–330.

- 13 Jan Luffer, *Katalog českých démonologických pověstí*, 2014, s. 240.
- 14 Radka Musilová, Vít Zavadil, Petr Kotlík, Jiří Moravec, „*Zamenis longissimus* – užovka stromová“, Jiří Moravec (Ed.), *Fauna ČR. Plazi = Reptilia*, 2015, Praha, Academia, s. 304–335.
- 15 Viz např.: Jozef Ludovít Holuby, „Hadi, draci a šarkani v podání lidu slovenského“, *Národopisné práce*, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1958, s. 452.
- 16 Evy Johanne Håland, „Saints and Snakes: Death, Fertility, and Healing in Modern and Ancient Greece and Italy“, *Performance and Spirituality*, 2, 2011, s. 111–151.
- 17 Gianni Insacco, Filippo Spadola, Salvatore Russotto, Dino Scaravelli, „*Eryx jaculus* (Linnaeus, 1758): a new species for the Italian herpetofauna (Squamata: Erycidae)“, *Acta Herpetologica*, 10, 2015, s. 149–153.
- 18 Edmund Gittenberger, Marinus S. Hoogmoed, „Notizen zum christlichen Schlangenkult auf der ionischen Insel Kefallinia (Cephalonia)“, *Salamandra*, 21, 1985, s. 90–94.

turním prostředí a obecně slovanském přezdívá *had hospodářček*.¹³ V Česku je dnes poměrně vzácná.¹⁴ Ve všeobecnosti platil zákaz těmto hadům ubližovat, protože jejich smrt by zároveň mohla představovat smrt pro domácnost a rodinu. Podobný zákaz ubližování užovkám nacházíme např. na území Slovenska ještě ve dvacátém století.¹⁵ Přestože jedovatí hadi jsou často bez milosti zabíjeni, užovky mohly být tohoto ušetřeny právě díky jejich užitečnosti pro člověka. Podobný zákaz mohl mít pravděpodobně původ v něčem praktickém. Hadi, a zejména

Užovka stromová (*Zamenis longissimus*), přezdívána „had hospodářček“.
Foto Daniel Jablonski

užovky rodu *Zamenis*, *Elaphe* aj., v minulosti lidmi pozitivně vnímané, se živí hlodavci. Venkované si proto snadno mohli dát do spojitosti jejich užitečnost v lovu hlodavců, kteří přenášeli nemoci nebo se krmili na úrodě. Odtud již není daleko k jejich respektování, či přímo uctívání nebo chovu v zajetí. V Řecku je užovka levhartí (*Zamenis situla*) nazývána *Spitofidos*, což volně přeloženo znamená „domovní had“ a váže se právě k faktu, že v některých oblastech byl tento had chráněn a brán domů, kde lovil myši.

Přestože je had ve Starém zákoně vykreslován ďábelsky a jako ten, který svedl Evu k požití ovoce poznání, zcela nepopíratelnou, dobře dokumentovanou a hlavně kladnou roli sehrává hned v několika regionálních, avšak křesťanských svátcích. Jedním z nich je poměrně masově navštěvovaný svátek *Festa dei Serpanti*, konaný každý rok v květnu v italské vesnici Cocullo v kraji Abruzzo. Hlavní postavou svátku je svatý patron Domenico di Sora, jehož socha je v čele průvodu a je pokryta množstvím naaranžovaných hadů. Jedná se hlavně o druh užovky čtyřpruhé (*Elaphe quatuorlineata*), která je poměrně klidným hadem, a proto se ze sochy nesnaží přímo uniknout. Zastoupeny jsou však i jiné lokální druhy užovek, jako je již zmiňovaná užovka stromová

Hadi, štíři, oheň a otrávené nápoje

Na biblické verše „budou brát hady do ruky, a vypijí-li něco smrtícího, nic se jim nestane...“ (Markovo evangelium 16,18) a „Hle, dal jsem vám moc šlapat po hadech a štírech a po veškeré síle nepřítelů, takže vám v ničem neuškodí“ (Lukášovo evangelium 10,19) odkazuje praxe tzv. „snake handlers“. V rámci jejich bohoslužeb jsou nošeni jedovatí hadi. Méně častou obměnou je také nošení štírů, pití smrtícího nápoje či pálení se ohněm. Toto jednání se dostalo do širšího povědomí díky některým pentekostálním církvím, ve kterých se tímto způsobem osvědčuje víra, svatost či Boží povolání.

Nošení hadů mezi klasickými pentekostalisty je spojeno s osobou George Went Hensleye, který tuto praxi v roce 1912 zavedl se souhlasem pastora A. J. Tomlinsona do místního sboru Církve Boží v Clevelandu. Tomlinson později upřesnil, že praxe nošení hadů a pálení se ohněm je sice přípustná, nicméně není nutnou zkouškou v otázce spasení. Součástí této praxe je nechat si omotat krk jedovatým hadem nebo jej nosit pod oděvem, hladit jej po hlavě a po tlamě, s holými chodidly po hadech šlapat a předávat si je mezi sebou. Se štíry se zachází podobným způsobem. Co se týká podobně oblíbené praxe pití jedovatého nápoje, nejčastěji se používá silně zředěný, ale pořád smrtelný strychnin. Pro pálení se ohněm se často využívá podomácku vyrobených zápalných bomb, které mají vzplanout na těle. Zajímavé také je, že zatímco muži jednoznačně prokazují svou víru nošením jedovatých živočichů, ženy dávají přednost pití otráveného nápoje.

Tato praxe se ve Spojených státech dále šířila. Během 30. let 20. století se rozšířila v Kentucky, Virginii, Tennessee, v Severní Karolíně, v Georgii a v Alabamě. Stoupence těchto církví tvoří lidé ze spíše nižších sociálních vrstev, nejčastěji z území Apalačských hor. Počet těchto církví není nijak závratný. Žádná významná pentekostální církev nevyjádřila s touto praxí souhlas. Vnější pozorovatelé bývají překvapeni poměrně malým počtem úmrtí způsobených touto praktikou vzhledem k počtu těch, kteří byli hady pokousáni. Mezi lety 1934 a 1978 došlo k 61 úmrtím v důsledku hadího ušknutí a k pěti úmrtím způsobených pitím strychninu. Žádná úmrtí nebyla zaznamenána v důsledku pálení se ohněm.

Značný počet vyznavačů této praxe patří mezi odnož pentekostálního hnutí zvanou „Oneness“, která odmítá trojiční učení a křtí pouze ve jméno Ježíš. Doslovné chápání biblických pasáží ji vede v neobločnosti i v otázce praxe nošení hadů. Jedná se např. o pasáže z knihy Exodus (4, 2–4), kdy má Mojžíš na přímý Boží pokyn hada chytit rukou („Vztáhni ruku a chyt ho za ocas.“ – Vztáhl tedy ruku, uchopil ho a v dlaní se mu z něho stala hůl.“), nebo z knihy Skutky apoštolů (28,3–5), kdy se apoštolu Pavlovi při sbírání chraští zakousla do ruky zmiže. Pavel ji bez následků setřásl do ohně, což prokázalo boží ochranu a přesvědčilo domorodce o Pavlově božském poslání.

Důležitost této praxe tkví především v dokladu, že křesťan je posvěcen a Bůh jedná. Je výslovně stanoveno, že zájemci o tuto praxi ji bez přímého Božího pokynu nemají vykonávat. Případná ušknutí a úmrtí se vysvětlují také nedostatkem Božího pomazání či Božím trestem za troufalost. Občasná úmrtí ale také prokazují čestnost této praxe: hadům nejsou odstraněny jedové zuby a ušknutí odmítají lékařskou pomoc, neboť věří, že si jejich smrt Bůh přál. Občas jsou také titíž hadi přítomni a drženi na pohřbu toho, koho pokousali. ■

Tereza Halasová

nebo štíhlovka žlutozelená (*Hierophis viridiflavus*). Hadi jsou do průvodu připravováni místními muži, tzv. *serpanti* (skupina pečovatелů o hady, jacísi hadí kouzelníci v přeneseném slova smyslu), a na konci tohoto svátku jsou vypouštěni zpět do přírody. Svátek má dlouhou tradici a symbol hada se nachází i v erbu obce. Pravděpodobně supluje starodávný římský mytologický rituál bohyně hada Angitie, uctíváné italskými Marsi.¹⁶

V mediteránní oblasti nalezneme i další případy přítomnosti hadů v kultu. Výskyt hroznýška tureckého (*Eryx jaculus*) na ostrově Sicílie je mimo hlavní areál rozšíření druhu. Proto se uvažuje, že tento druh byl na Sicílii zavlečen Řeky, kteří ostrov obývali a hada mohli

využívat k náboženským rituálům nebo dokonce v boji s nepřítelem (jakožto kamuflovaná záměna s jedovatými druhy, která měla zmást protivníka¹⁷). Podobným příkladem je i výskyt druhu skvrnovky kočičí (*Telescopus fallax*) na ostrově Malta či na některých velmi izolovaných ostrovech Egejského moře, kam se tito hadi nemohli dostat přirozenou cestou. Uvažuje se o zavlečení mnichy, což podporuje i známý a dobře dokumentovaný fenomén z vesnice Markopoulo na ostrově Kefalonia v Řecku.¹⁸ V první polovině srpna se zde v přírodě loví tyto skvrnovky, aby byly uloženy v boxech za oltářem místního kostela. Dne 15. srpna jsou vypouštěny a dávány na stříbrnou ikonu přesvaté bohorodičky *Panagia Fi-*

doussa (Hadí panna). Místní mniši tvrdí, že skvrnovky se v tomto období samotné do kostela plazí a sdružují se v něm, ale to neodpovídá skutečnosti. Liturgie ke svátku bohorodičky je sloužena v noci a trvá do rána. Tehdy jsou i tito hadi díky své běžné noční aktivitě nejvíce pohybliví. Všeobecně se jedná o klidné a pro člověka neškodné užovky, které se díky své povaze pro podobné náboženské účely výborně hodí podobně jako výše zmíněné užovky čtyřpruhé. Navíc někteří jedinci mají na hlavě kresbu ve tvaru kříže, symbolu křesťanství, čímž skvrnovka mohla asketické mnichy inspirovat. Rozšíření některých druhů hadů prostřednictvím starých antických kultur je dosud nepříliš prozkoumaným fenoménem.¹⁹

Zcela neobyčejný je vztah k hadům v oblasti jižní Asie, především Indie. Už v Rgvédě můžeme najít příběh o souboji nejvyššího boha Indry a hadího démona *Vrtry*. *Vrtra* v něm zadržuje vody v podzemní jeskyni, jeho porážkou jsou vody osvobozeny a přicházejí životodárné monzuny.²⁰ Návštěvníci této části světa se setkávají s tzv. zaklínači hadů,²¹ nejsou jen atrakcí, ale působí i jako léčitelé hadího uštknutí. Jsou poměrně váženými lidmi, kteří své řemeslo pilují od útlého věku a jsou schopni vystopovat hada (nebo aspoň směr jeho pohybu, či druh) v terénu i dle velmi nenápadných indicií, jako otisk břišních šupin v písku. Se zaklínači hadů se můžeme setkat zejména v některých regionálních podobách svátku *Nág Pančami*.²² Slaví se na území Indie, Nepálu a Bangladéše. Termín „nága“ označuje především hroznýšovitě hady nebo kobry. Svátek má mnoho regionálních podob (slaví se v bráhmanských chrámech a svatyních pod holým nebem, mezi drávidskými i indoevropskými skupinami²³), ale je vždy zaměřený na hady. Ve státě Bihár je hlavním prvkem svátku oběť mléka a smaženého zrna, což odráží tradice, které můžeme nalézt v pověstech

téměř všech indoevropských etnik.²⁴

Hadi však našli i mimořádné místo v původních mezoamerických kulturách. Už u Olméků, „pramatce“ mezoamerických kultur, nacházíme zobrazení jednoho s nejznámějších mezoamerických božstev, tzv. Opeřeného hada.²⁵ Pod jménem Quetzalcoatl ho nacházíme u Aztéků, jako K'uk'ulkána u Mayů, a nebo jako Boha VII u Olméků.²⁶ Tento had byl zobrazován jako velký chřestýš (pravděpodobně *Crotalus durissus*) porostlý zeleným peřím kvesala chocholatého (*Pharomachrus mocinno*). Přesnou úlohu Opeřeného hada v olmeckém náboženství však neznáme, zachovala se nám totiž jen zobrazení.²⁷ U Mayů se obvykle pokládá za důležité, ale cizí božstvo, spojené s vpády mexických etnik. Nejvýznamnější a zároveň nejznámější úlohu představoval v náboženských představách Aztéků.²⁸ Quetzalcoatl tu vystupuje např. také jako stvořitel lidí. Lidstvo stvoří z kostí předešlého obřího společenství, přičemž kostní prášek míchá s vlastní krví. Tímto aktem ukazuje nejen propojení lidského s božským, ale zároveň ustanovuje základní mezoamerický rituál – krvavou obětí.

V mayské ikonografii nacházíme hady vždy jako doprovodný znak nadpřirozena, něčeho posvátného. Postavy nejspíše zbožštělých předků vystupují z úst tzv. *viziových hadů*, ikonografického zobrazení „mostu“ mezi světy nadpřirozena a lidí.²⁹ Tzv. *ceremonial bar*, čili atribut moci, královská berla polobožských králů je zakončena hadími hlavami. Bohové deště a bouřek, mayský *Chak* a aztécký

Hadí kouzelník s kobrou *Naja naja* v indickém Haridváru. Foto Daniel Jablonski.

Tlaloc, drží blesky v hadí podobě. A mayská bohyně měsíce v úplňku *Ixchel* má klubko hadů zapleteno ve vlasech.³⁰

Skutečné jádro mezoamerické náboženské spirituality představoval rituální přístup k času. V rámci zachovaných posvátných kalendářů nacházíme den pojmenovaný po hadovi jak v mayském (den *Chikchan* – souvisí s Chor'ti' *ch'í'ih chan* – obří had³¹), tak aztéckém kalendáři (den *Cóatl* – had). V moderní verzi posvátného kalendáře Guatemalské společnosti (území obývané mayskými komunitami) tomuto odpovídá den *Kaan*. Podle lokálního horoskopu by se v tento den měli rodit pozitivní, energičtí lidé s talentem pro medicínu.³² ■

Poznánka

Článek vznikl za podpory Agentury pro vědu a výzkum Slovenské republiky pod číslem APVV-15-0147.

Mgr. Daniel Jablonski, PhD. (*1987), herpetolog a evoluční biolog, pracovník katedry zoologie Univerzity Komenského v Bratislavě.

Mgr. Jakub Adámek (*1993), doktorand na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě.

19 Marco Masseti, Marco Alberto Luca Zuffi, „Hypotheses on the origin of the population of asp viper of the island of Montecristo, in the Northern Tyrrhenian Sea (Tuscan archipelago, Italy),“ *British Herpetological Bulletin*, 117, 2011, s. 1–9. Neftali Sillero et al., „Updated distribution and biogeography of amphibians and reptiles of Europe,“ *Amphibia-Reptilia*, 35, 2014, s. 1–31.

20 Dušan Zbavitel, Eliška Merhautová, Jan Filipický, Hana Knížková, *Bohové s lotosovými očima: Hinduistické mýty v indické kultuře tří tisíciletí*, Praha, Vyšehrad, 1986, s. 84–88.

21 Margaret A. Mills, Peter J. Claus, Sarah Diamonds (eds.), *South Asian Folklore: An Encyclopedia*, New York/London, Routledge, 2002, s. 18.

22 Mills et al. (eds.), *South Asian Folklore...*, s. 428–429.

23 Pro popis jedné verze svátku viz.: Mary Fuller, „Nag-Panchami“, *Man in India*, 24, 1944, 75–81.

24 Uther, *The Types...*, s. 165.

25 Na tomto místě se dopouštíme určitého nutného zjednodušení. Není totiž jasné, jestli vůbec kategorie božstva v předkolumbovské Americe existovala, je možné, že existovala „jen“ jistá mnohotvará „božskost“. Viz: Milan Kováč, „Mali Mayovia bohov? Poznámky ku kontroverzi o povaze mayského náboženstva“, *Axis Mundi*, 1, 2016, s. 2–24.

26 Peter D. Joralemon, „A Study of Olmec Iconography“, *Studies in Pre-Columbian Art and Archaeology*, 7, 1971, s. 82–84, 90.

27 Milan Kováč, *Slnko jaguára: náboženský svet Olmékov, Mayov a Aztékov*, Bratislava, Chronos, 2002, s. 29.

28 *Ibid.*, s. 249–258.

29 Linda Schele, Mary Ellen Miller, *The Blood of Kings: Dynasty and Ritual in Maya Art*, New York, George Braziller, 1986, s. 177, 181, 182.

30 Marry Ellen Miller, Karl A. Taube, *Gods and Symbols of Ancient Mexico and the Maya*, London, Thames & Hudson, 1993, s. 149 – 151.

31 Harri Kettunen, Bon V. Davis II, „Snakes, Centipedes, Snakepedes, and Centiserpents: Conflation of Liminal Species in Maya Iconography and Ethnozoology“, *Wayeb Notes*, 9, 2004, s. 29.

32 Vincent James Stanzione, *The Sacred Count of Days*, Antigua, Vincent James Stanzione, 2006, s. 11–12, 33.